

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Αλέξ. Παπαδιαμάντη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Μολονότι ο Παπαδιαμάντης στα διηγήματά του δεν στέκεται ιδιαίτερα σε ζητήματα του νόμου, γίνεται πολλές φορές ακουσίως κομιστής της νομικής παράδοσης που έκρυβε η εποχή του. Η ανάληψη δικαιικών στοιχείων στο έργο του επιχειρείται στην παρούσα εργασία, καταρχήν σε επίπεδο ορολογίας, αναφορών σε συγκεκριμένες νομοθετικές πηγές και περιγραφών που δείχνουν απόλυτη επίγνωση του νομικού υπόβαθρου της εποχής, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζεται μια σειρά ειδικών ζητημάτων του ιδιωτικού δικαίου, όπως προκύπτουν από συγκεκριμένα αποσπάσματα των διηγήσεων του μεγάλου Σκιαθίτη συγγραφέα.

Ι. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και το δίκαιο

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ως γνήσιος λαογράφος και βιογράφος της εποχής και του τόπου που έζησε, κομίζει με το πλούσιο έργο του¹ στον σύγχρονο μελετητή των διηγημάτων του πληθώρα στοιχείων και πληροφοριών. Στοιχεία που, εκτός από τα ήθη, τα έθιμα, τις αναλήψεις, την τέχνη, τις επαγγελματικές ασχολίες, την οικογενειακή ζωή και εν γένει τον τρόπο ζωής και λειτουργίας των ανθρώπων τότε, περιλαμβάνουν και τις εναργείς ή αμυδρές παραστάσεις του μεγάλου διηγηματογράφου για το δίκαιο και τους νόμους, που ίσχυαν στην εποχή του και που διείπαν πολλές από τις πτυχές της τότε κοινωνικής ζωής.

1. Οι παραπομπές στα έργα του Παπαδιαμάντη θα γίνονται στην παρούσα μελέτη βάσει της έκδοσης του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Απαντα, Κριτική Έκδοση*, τόμοι 1-5, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1981-1988, και θα έχουν τη μορφή: τίτλος του διηγήματος, τόμος της ως άνω έκδοσης, σελίδα.

Οι παραστάσεις αυτές εκτείνονται σε όλο το φάσμα του δικαίου, από το ιδιωτικό έως το δημόσιο², από το ουσιαστικό έως το δικονομικό δίκαιο³ και από το καλούμενο σήμερα θετικό δίκαιο της πολιτείας έως το δημόδες και το εκκλησιαστικό δίκαιο⁴. Η ευρύτητα της έκτασης των νομικών παραστάσεων του Σκιαθίτη συγγραφέα συνιστούν σαφή πιστοποίηση της πολυσχιδούς φιλομάθειάς του, αλλά συνάμα και φανερή απόδειξη της ζωντανής παρουσίας του δικαίου σε μια εποχή μεταβατική για την Ελλάδα, λίγες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και τη σύσταση του ελληνικού Κράτους⁵.

Δεν θα επεκταθώ σε όλες τις νομικές αναφορές που υπάρχουν στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη⁶, αλλά θα περιοριστώ στην ανάδειξη των στοιχείων

2. Για την έννοια και τη διάκριση του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου βλ. αντί πολλών Ι. Αρβαντινός, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, β' έκδ., 1983, σ. 48 επ.· Απ. Γεωργιάδης, *Γενικές αρχές αστικού δικαίου*, 2η έκδ., 1997, § 4, σ. 32 επ.· Φ. Δωρής, *Εισαγωγή στο αστικό δίκαιο*, 1992, σ. 99.

3. Για την έννοια του δικονομικού δικαίου και τη διάκρισή του από το ουσιαστικό δίκαιο βλ. αντί άλλων Κ. Μπέης, *Μαθήματα πολιτικής δικονομίας*, 1984, σ. 23 επ.

4. Για τη διάκριση του εκκλησιαστικού δικαίου από το ιδιωτικό ή το δημόσιο δίκαιο καθώς και από το κανονικό δίκαιο βλ. Γ. Κονιδάκης, *Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου*, 2000, σ. 33-35· Π. Μπούμης, *Κανονικόν δίκαιον*, 1991.

5. Χαρακτηριστικές ως προς το δημόσιο δίκαιο είναι λ.χ. οι αναφορές του στον τρόπο διενέργειας των βουλευτικών και δημοτικών εκλογών («Οι χαλασχωήρες», «Τα δύο τέρατα»), στον τρόπο σύνθεσης του δημοτικού συμβουλίου («Θέρος-Έρω») και στη εποπτεία που ασκούσε η νομαρχιακή διοίκηση στον δημοτικό προϋπολογισμό («Το πνίξιμο του παιδιού»).

Χαρακτηριστικές ως προς το δικονομικό δίκαιο είναι οι αναφορές του στον διαχωρισμό της δικαιοδοσίας των τακτικών δικαστηρίων από τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης («Η ξομπλιάστρα»), στο δωδεκάωρο του αυτοφώρου εγκλήματος («Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 464), στην προκαταρκτική εξέταση («Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 527.35), στον πλειστηριασμό («Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24), στους διάφορους βαθμούς της δίκης («Οι ελαφροίσιμωτοι», τόμ. 2, σ. 492.35-38) και στον τρόπο επίδοσης της αγωγής («Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 138).

Τέλος, ως προς το καλούμενο εκκλησιαστικό ή κανονικό δίκαιο χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του στις σχέσεις πολιτείας-εκκλησίας-μοναστηρίων («Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 325), στο ζήτημα του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος («Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 329), στο δικαίωμα σε δεύτερο γάμο της χήρας που ήταν σύζυγος κληρικού («Η χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 85), στο κύρος και την ισχύ των αποφάσεων της Ιεράς Συνόδου («Ο αειπλάνητος», τόμ. 3, σ. 376), στη δυνατότητα επαναλειτουργίας μιας εκκλησίας μετά τη βεβήλωση της («Στην Αγ. Αναστασία», τόμ. 2, σ. 349.5-6) και στο επιτρεπτόν της ταφής του αυτοκτονούντος («Ο αυτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 634).

6. Χρήσιμη ως προς αυτό είναι και η μελέτη του Αναστ. Χριστοφίλου, «Βυζαντινόν και μεταβυζαντινόν δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη», στον τόμο *Δίκαιον και Ιστορία*, 1973, σ. 164 επ.

εκείνων του έργου που εμφανίζουν ενδιαφέρον από πλευράς ιδιωτικού δικαίου, δηλαδή του δικαίου που διέπει τις έννομες σχέσεις μεταξύ των προσώπων.

Πρέπει από την αρχή να ομολογήσω ότι το εγχείρημα αναζήτησης δικαίων στοιχείων στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, έστω και με την εξειδίκευσή του στο μέτρο του ιδιωτικού και μόνο δικαίου, συναντά εγγενείς αδυναμίες, που δυστυχώς αναφύονται επέκεινα της νομικής συγκριτικής ή μεθοδολογικής θεώρησης. Και αυτό γιατί ο Παπαδιαμάντης είναι εντολοδόχος ενός άλλου κόσμου. Ενός κόσμου πέρα από κανόνες, απειρόκακου και ερωτικού, ορθόδοξου και ελληνικού. Όλα, στα έργα του, φαντάζουν υποταγμένα σε μια αλάνθαστη τελολογία, που δεν έχει την ανάγκη νομικής ή συμβατικής καταπίστευσης. Γι' αυτό και ποτέ δεν στέκεται στον νόμο. Αντίθετα, σε όλα τα διηγήματά του φαίνεται να τον προσπερνά βιαστικά, για να μη χάσει τη θέα της θάλασσας που τον περιμένει. Στη θάλασσα αυτή, τη θάλασσα της άγραφης δικαίωσης, ο Παπαδιαμάντης βαπτίζει όλα τα όνειρά του, τους ήρωές του. Από τη Φραγκογιαννού στη «Φόνισσα» έως την Αυγουστά στους «Εμπόρους των εθνών». Και μέχρι να μπει σε δικανικούς συλλογισμούς, η ζωή έχει αποκατασταθεί. Χωρίς να το καταλάβεις.

Ο ίδιος βέβαια, ποτέ του δεν δείχνει να επιστρέφεται τον νόμο, όπως αξιωματικά ίσως θα το έκανε ένας ασκητής που ζει ελεύθερος και αποκομμένος. Απεναντίας, όπως παρατηρεί σχετικά και ο Ελύτης, ο Παπαδιαμάντης φαίνεται να «τον διαπερνά με το καθαρό του βλέμμα, εωστότου τον καταστήσει διάφανο»⁷. Για τον αναγνώστη, που είναι ταυτόχρονα και νομικός, αυτά ίσως να μοιάζουν διττώς ακατάληπτα. Αφενός λόγω της πρωτοκαθεδρίας που έχει μάθει να αναγνωρίζει στον νόμο και αφετέρου λόγω της συνακόλουθης αδυναμίας του να υπομιαστεί ότι η «διαφάνεια» αφεύκτως προϋποθέτει και βλέμμα καθαρό και ελεύθερο.

Για τον αναγνώστη που ψάχνει τα νομικά στο έργο του Παπαδιαμάντη, πρέπει κανείς να προσθέσει και ένα τρίτο αναπόδραστο εμπόδιο· εμπόδιο, που υπερακοντίζεται μόνο αν μάθεις εξαρχής να προσέχεις ή μόνο αν επιστρέψεις στην ανάγνωση του έργου δεύτερη και τρίτη φορά. Είναι η δυσκολία να μην παρασυρθείς, να μην παραδοθείς στην αδιάλειπτη μέθεξη του λόγου και της διήγησης. Και η δυσκολία αυτή είναι όντως ανυπέρβλητη.

7. Οδ. Ελύτης, «Η μαγεία του Παπαδιαμάντη», στη συλλογή *Εν λευκώ*, έκδ. ε', σ. 86.

II. Στοιχεία ιδιωτικού δικαίου στο έργο του Παπαδιαμάντη

Για τους λόγους αυτούς, αλλά και για λόγους νομικής επιστημολογίας, θα αρκεστώ εδώ μόνο στην καταγραφή συγκεκριμένων στοιχείων ιδιωτικού δικαίου, απομυλωμένων από λογοτεχνικές, υφολογικές ή και τελολογικές προσδέσεις. Άλλωστε το έργο του Παπαδιαμάντη μάς βοηθά σ' αυτό, καθώς είναι γεμάτο από όρους που, άλλοτε κυριολεκτικά και άλλοτε μεταφορικά, δημιουργούν συνειρμούς με το ιδιωτικό δίκαιο. Χαρακτηριστική και επαναλαμβανόμενη είναι λογουχάρη η χρήση πολλών νομικών όρων, όπως έθιμο⁸, προφορική υπόσχεση⁹, συμβόλαιο/σύμβαση¹⁰, αντιπροσωπεία/πληρεξουσιότητα¹¹, κατάχρηση δικαιώματος¹², καλή πίστη¹³, αποζημίωση¹⁴, τόκος¹⁵, πίστωση/πιστωτής¹⁶, δωρεά¹⁷, μίσθωση¹⁸, εργολαβία¹⁹, μεσιτεία²⁰, εντολή²¹, δάνειο²², παρακαταθήκη²³,

8. «Άγια και πεθαμένα», τόμ. 3, σ. 118.27.

9. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 166.5.

10. «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 379.18· «Οι χαλασχωρήδες», τόμ. 2, σ. 415.26·

«Το ξωντανό καρπούρι μου», τόμ. 4, σ. 617.15.

11. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 138.22· «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 557.34 και 558.8· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Γινη αλέσσσα», τόμ. 4, σ. 30.7.

12. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.24.

13. «Φορτωμένα κόκκαλα», τόμ. 4, σ. 218.3.

14. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 258.2 και 325.9· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.35.

15. «Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 137-138· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.27.

16. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 127.29· «Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24.

17. «Τα ρόδιν' ακρογιάλια», τόμ. 4, σ. 252.8.

18. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 15.2· «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 292.11· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Κοκκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 300.5· «Η Μασούτα», τόμ. 4, σ. 68.1-2· «Ο αυτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 631.30-33.

19. «Ο σημαδιακός», τόμ. 2, σ. 104.26· «Οι χαλασχωρήδες», τόμ. 2, σ. 429.9-17-19. Περισσότερο ενδιαφέρουσα είναι η μεταφορική χρήση του όρου «εργολαβία», που κάνει ο Παπαδιαμάντης στα διηγήματά του, και ειδικότερα στην έκφραση «κάνει εργολαβία», για να απεικονίσει τον εραστή που πηγαυοέρχεται τακτικά στο σπίτι της ερωμένης του, προκειμένου να τη συναντήσει (σαν τον εργολάβο που πηγαυοέρχεται σε μια οικοδομή), βλ. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 67.23· «Θέρος-Έρος», τόμ. 2, σ. 28· «Στα συμβάντα στον μήλο», τόμ. 4, σ. 523.4· «Αποκρίατικη νυχτιά», τόμ. 2, σ. 307.6.

20. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 194.21· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2.

21. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 138.23.

22. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 190.20· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.25 και 254.28· «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 396.18· «Οι χαλασχωρήδες», τόμ. 2, σ. 435.8.

23. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.32· «Φτωχός άγιος», τόμ. 2, σ. 225.4.

εγγύηση²⁴, κατοχή²⁵, συννομή²⁶, ενέχυρο²⁷, υποθήκη²⁸, αρραβώνας²⁹, προίκα³⁰, μπουλετί ή μπουλέτα (= το προικοσύμφωνο)³¹, διαζύγιο³², υιοθεσία³³, διαθήκη/τελευταία βούληση³⁴, κληρονομία³⁵, κληροδοσία³⁶, μέτοχος εταιρείας³⁷, συνέταιρος³⁸, παραγγελία³⁹, φόρτωση⁴⁰, φορτωτική⁴¹, ημερολόγιο πλοίου⁴², θαλασσοδάνειο⁴³, συμπλοιοκτησία/συνδιοκτησία⁴⁴, ναυπήγηση πλοίου⁴⁵, πτώχευ-

24. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 463.29-30· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2 και 76.6· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 242.17· «Βαρδιάνος στα σπόρκα», τόμ. 2, σ. 607.32.

25. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.16.

26. «Στην Αγι-Αναστασία», τόμ. 2, σ. 348.13.

27. «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.26. για το ενέχυρο εις τα εισκομισθέντα στο μίσθιο βλ. στο «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.25-27· «Η φρόνισσα», τόμ. 3, σ. 451.7.

28. «Οι χαλασχωήρες», τόμ. 2, σ. 435.8· «Ο πεντάφρανος», τόμ. 4, σ. 64.14.

29. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 6.24· «Αποκοιτάστη νύχτα», τόμ. 2, σ. 312.29.

30. Βλ. παρακάτω.

31. «Στην Αγι-Αναστασία», τόμ. 2, σ. 355.21· «Αντιμεταπικός πλάτης», τόμ. 2, σ. 538.22· «Τα ροδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 266.9· «Τα φραγκοκίκα», τόμ. 4, σ. 449.10.

32. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 162.21.

33. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 359.16.

34. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.22-24.

35. «Φώτα ολόφωτα», τόμ. 3, σ. 40.3· «Τα ροδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 252.6.

36. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.12.

37. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.3.

38. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.6.

39. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 145.23· «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.21· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 76.5.

40. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 28.14.

41. «Κοκκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

42. «Κοκκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

43. «Τα δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23. Τα θαλασσοδάνεια εκείνη την περίοδο λέγονταν και «δάνεια της απελπισίας», διότι χορηγούνταν στον πλοιοκτήτη ή τον πλοίαρχο με πολύ μεγάλο τόκο, επειδή ο δανειστής συμμετείχε στον κίνδυνο να χάσει τα χρήματά του σε περίπτωση που ναυαγούσε το καράβι. Τούτο επιβεβαιώνεται και από τον Παπαδιαμάντη στο ως άνω διήγημα, όπου σημειώνει ότι ο τόκος τους έφτανε το 36%. Ο θεσμός πάντως των ναυτοδανείων είχε εφαρμογή από τα αρχαία χρόνια και διατηρήθηκε και μετά και προπαντός τον Μεσαίωνα και ισχύουν έως σήμερα (πρβλ. άρθρ. 3 του β.δ. της 2/14 Μαΐου 1835 «περί αρμοδιότητας εμποροδικείων»). Τα ναυτοδάνεια εξάλλου ήταν ο πρόδρομος της «θαλασσοασφάλειας» (πρβλ. και Σαϊξπηρ, «Ο έμπορος της Βενετίας»).

44. «Η χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 87.9.

45. «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 386.

ση⁴⁶, συναλλαγματική και επιταγή⁴⁷, πιττάκιον (= υποσχετικό έγγραφο, ομόλογο, χρεωστικό γραμμάτιο)⁴⁸ κ.ά.

Εξάλλου χαρακτηριστικές είναι και οι ευθείες παραπομπές που ο Παπαδιαμάντης κάνει σε νομοθετικές πηγές του ιδιωτικού δικαίου. Για παράδειγμα, στον πρόλογο του διήγημά του «Χήρα παπαδιά» παραπέμπει στον Αστικό Κώδικα κατά τον εξής τρόπο:

Εν των υψίστων προνομίων όπερ κατείχον αι υπό την τουρκικήν δεσποτείαν τελούσαι αύται νήσοι (των Β. Σποράδων), απολαύουσαι όμως το πάλοι δημοτικής τινος αυτονομίας, πολυτίμου δια τους κατοίκους των, ήτο το δικαίωμα του κωμάζειν εν ταις οδοίς την νύκτα, όπερ δεν ανεγράφετο μεν εν τω αστικώ κώδικι, εκυρούτο όμως δια της ανοχής ην εδείκνυν η εγχώριος πολιτοφυλακή προς τους εκ μακρών θαλασσοποριών επιστρέφοντας τολμηρούς ναυβάτας⁴⁹.

Στο διήγημα του πάλι «Οι έμποροι των εθνών» επικαλείται τις «Νεαρές», το νομοθέτημα του βυζαντινού δικαίου, το οποίο, ελλείψει ολοκληρωμένου Αστικού Κώδικα, κάλυπτε, μαζί με άλλες νομοθετικές πηγές του βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου, πλείστα ζητήματα ιδιωτικού δικαίου⁵⁰.

Σε άλλα σημεία των διηγημάτων του, ο Παπαδιαμάντης εμφανίζει τους ήρωές του να ερμηνεύουν τον νόμο, θηκώντας σε μας τους νομικούς τους θεμελιώδεις κανόνες της ερμηνευτικής μεθοδολογίας. Χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα από το διήγημα «Χρήστος Μηλιώνης»:

Ο άξιος Τούρκος δικαστής (εν Αρτη), προς τας άλλαις αρεταίς υφ' ων εκοσμείτο, ήτο δεξιώτατος εις το ν' ανακρίνηται, προς πρόχειρον δικαιολογίαν των αποφάσεών του, πάμπολλα εδάφια του ιερού νόμου αγνοούμενα συνήθως υπό των αμαθεστερών συναδέλφων του, και δεινός εις το να εκτείνη και να συστέλλη εκάστοτε, ως έμπειρος σκυτοτόμος, το γράμμα και το πνεύμα των ιερών ρητών. Ηδύνατο, εν ελλείψει άλλου προτύπου, να χρησιμεύση ως υπογραμμός των νομολόγων και των δικορράφων παντός χρόνου και τόπου... Αλλά ομολογητέον ότι ουδείς λειτουργός της δικαιοσύνης οφείλει να ερμηνεύη άλλως τα κείμενα των νόμων, ή όπως προχείρως αντιλαμβάνεται την έννοιαν αυτών, και το δικαστήριον της Αρτης δεν ήτο βεβαίως ακαδημία νομοδιδασκάλων⁵¹.

46. «Υπηρέτρα», τόμ. 2, σ. 95.5· «Τ' αγγέλισμα», τόμ. 4, σ. 398.13.

47. «Μάννα και κόρη», τόμ. 4, σ. 515.34.

48. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 185.9.

49. «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 83.

50. Για τις Νεαρές βλ. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Ιβ, έκδ. β'-γ', 1987, σ. 210 επ., 216 επ.

51. «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 11-12.

Οι ενδεικτικές αυτές καταγραφές από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη αποτελούν, αν μη τι άλλο, σαφές πρόκριμα ότι ο Σκιαθίτης συγγραφέας όχι μόνο δεν αγνοούσε το δίκαιο της εποχής του, αλλά πολλάκις το επικαλείτο για να το εντάξει στη διηγηματική του ακολουθία. Ανάγλυφα το αποδίδει αυτό και ένα άλλο παράδειγμα από το διήγημα «Οι έμποροι των Εθνών», βγαλμένο αμγώς, θα έλεγε κανείς, από την ύλη του εμπορικού δικαίου:

Ο Σκιάχτης είχαν αυτοσχεδιάσει τα πάντα θαυμασιώς· αλλά τίς ήλπιζε ότι, μόλις ενόμισεν εξασφαλισθείσαν την κατοχήν των πενήντα φλωρίων, και η Κοκκινού έμελλε να εμφανισθή ως απαιτήτρια, ως μέτοχος ζητούσα κέρδη, χωρίς μηδέν κεφάλαιον να καταβάλη εις την επιχείρησιν; ο Σκιάχτης είχαν εργασθή μόνος... Αυτός προσεκάλεσε τον Μορώζην ως συνέταιρον... Και όμως ο Σκιάχτης έγινε θύμα της γραίας Κοκκινούς!⁵²

Εξίσου χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από το διήγημα «Γυνή πλέουσα», που μας παραπέμπει στις διατάξεις των Γενικών Αρχών του Αστικού μας Κώδικα, και ειδικότερα στο κεφάλαιο για την αντιπροσώπευση και την πληρεξουσιότητα:

(Είναι στο σημείο όπου ο οινοπώλης ο Κυσσιώτης καλεί τον καπετάν-Καραντή, άρα αφιχθέντα από ναυτικό ταξίδι, να πληρώσει τα χρέη που η σύζυγος του έκανε κατά το διάστημα της απουσίας του). Γράφει ο Παπαδιαμάντης:

Δικολάβος τις θα ήρπαζεν αμέσως το επιχείρημα ότι «δεν ηδύνατο ο πελάτης του να πληρώση χρέη συναφθέντα δήθεν επ' ονόματί του κατά την απουσίαν του, άνευ νομίμου πληρεξουσιότητος, και άρα το κατάστιχον δεν είχαν ισχύν». Αλλ' ο Καραντής δεν ήτο δικολάβος, ήτο θαλασσινός και, περιπλέον, σύζυγος. Όθεν εδάγκασε το χείλος του, κατάπие τον θυμό του, έβγαλεν αμέσως το πορτοφόλι του κ' επλήρωσε μέχρι λεπτού τας τριάντα τόσας δραχμάς, όσαι ήσαν σημειωμένοι εις το κατάστιχον⁵³.

III.Ειδικά ζητήματα ιδιωτικού δικαίου στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης να προσπελάσουμε τις ειδικές πληροφορίες που παρατίθενται στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη και που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με το ιδιωτικό δίκαιο εκείνης της περιόδου, για να το συγκρίνουμε και με το σύγχρονο ιδιωτικό δίκαιο. Από τις

52. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.

53. «Γυνή πλέουσα», τόμ. 4, σ. 30.

νομικές αυτές πληροφορίες, τα σημαντικότερα ζητήματα που θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια είναι: η μίσθωση, οι έννομες σχέσεις που αφορούν τον γάμο (μνηστεία, προίκα, διαζύγιο)⁵⁴, το τεκμήριο πατρότητας, ζητήματα κληρονομικού δικαίου, οι τόκοι και η τοκογλυφία καθώς και η εύρεση απολωλόντων.

α) Ως προς τη μίσθωση: Στα διηγήματά του «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη» και «Ο γείτονας με το λαγούτο» ο Παπαδιαμάντης προσδιορίζει μερικά από τα βασικότερα δικαιώματα του εκμισθωτή και του μισθωτή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα εξής δύο αποσπάσματα:

Το πρώτο αφορά το γνωστό μας από τον ΑΚ (άρθρ. 604) νόμιμο ενέχυρο του εκμισθωτή στα εισκομισθέντα του μισθωτή, για οφειλές του τελευταίου από καθυστερούμενα μισθώματα:

Η Ασημίνα, η παλαιά νοικάρισσά της, τραγουδίστρα το επάγγελμα, όταν εξεκουμπίσθη κ' έφυγε, της εχρωστούσε τρία μηνιάτικα κ' εννέα ημέρας. Και τα μεν έπιπλα, οπού έπρεπε κατά δίκαιον τρόπον να τα εκχωρήση εις την σπιτονοικοκυράν, τα παρέδωκεν εις τον καύκον της (= τον εραστή της), τον τελευταίον αγαπητικόν της, που να τσάκιζε το πόδι της, να μην είχε σώσει ποτέ...⁵⁵.

Το δεύτερο απόσπασμα αναφέρεται γενικά στα δικαιώματα του μισθωτή. Να πώς καταγράφονται αυτά στο ξέσπασμα του Βαγγέλη προς τη δεσποική σπιτονοικοκυρά του κυρά-Γιάννανα:

Ξέρεις, απ' το νόμο δεν έχεις κανένα δικαίωμα, τα γνωρίζω εγώ αυτά, ως είμαι και Τουρκομερίτης... Όσο δικαίωμα έχω εγώ να εξετάζω ποιοι και πόσοι έρχονται στο σπίτι σου και τί τους έχεις, αν είναι γενιά σου ή όχι, άλλο τόσο έχεις και συ να εξετάζης ποιον μπάζω στην κάμαρα, αφού το νοίκι σου το 'χω πληρωμένο. Μπορείς μόνον έξωση να μου κάνης, με προθεσμία...⁵⁶.

β) Ως προς τη μνηστεία: Για την κατάρτιση της μνηστείας, το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο απαιτούσε – εκτός βέβαια από τη συναίνεση των μνηστευομένων – και τη συγκατάθεση του πατέρα του μνηστού, καθώς και – όταν η μνηστή ήταν ορφανή από πατέρα – του θείου, ως επιτρόπου της μνηστής. Τούτο φαίνεται ότι το γνώριζε ο Παπαδιαμάντης, όπως έμμεσα προκύπτει από όσα γράφει στο διήγημά του «Τα μαύρα κούτσουρα»⁵⁷.

54. Για άλλες αναφορές του Παπαδιαμάντη σε θέματα οικογενειακού δικαίου βλ. Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, «Νεοελληνική λογοτεχνία και οικογενειακό δίκαιο», *Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ.* 1999, σ. 221 επ.

55. «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.

56. «Ο γείτονας με το λαγούτο», τόμ. 3, σ. 300.

57. «Μαύρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ. 463-464. Έτσι και Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 166.

Σε άλλα σημεία, όπως λ.χ. στο διήγημα «Η μετανάστις»⁵⁸, ο Παπαδιαμάντης επαβεβαιώνει μια ακόμη παράδοση, ότι δηλαδή η μνηστεία είναι σύμβαση άτυπη, δηλ. καταρτίζεται χωρίς να χρειάζεται η τήρηση κάποιου τύπου, και ότι δεν απαιτείται ιερολογία. Θα πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι η ιερολογία της μνηστείας είχε απαγορευτεί από την Εκκλησία και με δύο εγκυκλίους της Ιεράς Συνόδου τα έτη 1834 και 1835 και κατόπιν με τους καταστατικούς Χάρτες της Εκκλησίας της Ελλάδος⁵⁹.

Επαβεβαίωση υπάρχει σε ένα άλλο διήγημα του Παπαδιαμάντη και για τη συνηθισμένη έως τις ημέρες μας προσφορά από τον μνηστήρα στη μνηστή ενός δαχτυλιδιού, χωρίς πέτρα (βέρα), που όμοιό του φοράει και ο μνηστήρας. Στο διήγημά του «Το νησί της Ουρανίτσας» γράφει ο Παπαδιαμάντης:

Και σαν εδέσανε τις πανδρειές (δένω πανδρειές = κάνω αρραβώνες), κι αλλάξαν τα σημάδια (= το μεταξωτό μαντίλι και το δαχτυλίδι που έδινε ο πεθερός στον γαμβρό, όταν γίνονταν οι επίσημοι αρραβώνες στη Σκιάθο), την άλλη μέρα εκάμαμε τα μβασίδια (= ο ελεύθερος ερχομός του γαμβρού στο σπίτι της μνηστής του) και τον εμβάσαμε τον γαμβρό στο σπίτι μας, για να' ρχετ' ελεύθερα, όπως είναι συνήθεια»⁶⁰.

Στο σύγχρονο δίκαιο γίνεται δεκτό ότι η προσφορά αυτή του δαχτυλιδιού δεν αποτελεί μεν συστατικό στοιχείο για την καταρτιση σύμβασης μνηστείας, είναι όμως χρήσιμη για να φανερώσει την πρόθεση νομικής δέσμευσης και να διακρίνεται έτσι η μνηστεία από τις συνηθισμένες ερωτικές τρυφερότητες, κατά τις οποίες συχνά γίνεται λόγος για πρόθεση παντοπνής αγάπης με υπαινγμούς για μελλοντικό γάμο⁶¹.

γ) **Ως προς τον γάμο:** Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που μεταφέρει μέσα από τα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης για τον γάμο. Ο συγγραφέας δεν παραλείπει κατ' αρχάς να υπογραμμίσει τη σημασία του θεσμού, αλλά και την ανάγκη ελεύθερης εισόδου σ' αυτόν. Ιδού πώς ξεδιπλώνει κάποιες δικαιοπολιτικές του σκέψεις στο διήγημα «Ο καλόγερος»:

Αι νεώτεροι όμως κοινωνίαι, αι χριστιανικαί, πρώτην βάσιν έχουσι το αδέσμευτον της θελήσεως, την απόλυτον ελευθερίαν του ατόμου. Όπως υπάρχον άτομα μη δυνάμενα να έλθωσιν εις γάμον (τοιούτοι είναι οι ασθενείς, οι ανά-

58. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 6.24.

59. Βλ. Γ. Κουμάντος, *Οικογενειακό δίκαιο*, Ι, 1988, σ. 25-26.

60. «Το νησί της Ουρανίτσας», τόμ. 3, σ. 383.19-21

61. Βλ. ΑΠ 3/1980 ΝοΒ 1980, σ. 1125-1126· Γ. Κουμάντος, *ό.π.*, σ. 26. Πρβλ. Θ. Παπαχρίστου, *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*, έκδ. β', 1998, σ. 19-20.

πηροι, οι αναφρόδιτοι και οι ανίκανοι προς εργασίαν), ούτω υπάρχουσι και άτομα μη θέλοντα να έλθωσιν εις γάμον. Και η ελευθερία της θελήσεως απαγορεύει να βιάσωμεν τους τοιούτους να νυμφευθώσι.

Το ζήτημα, βλέπετε, το περί γάμου και αγαμίας, είναι βαθύ, είναι εν των δυσκολωτέρων κοινωνικών ζητημάτων. Μην είμεθα βάρβαροι, μη θέλωμεν να επιβάλωμεν βίαν εις τους ανθρώπους. Τάχα απαντάτε σήμερα πολλούς εγγάμους να είναι ευχαριστημένοι από την τύχην των ή βλέπετε να είναι εύκολος ο γάμος, ως έπρεπε να είναι, ως επιούσιος κοινωνικός άρτος, ως θεμελιώδης θεσμός;... Ας καταστήσωμεν πρώτον τον γάμον δυνατόν διά τους επιθυμούντας να νυμφευθώσι, και ακολούθως έχομεν καιρόν ν' αναγκάσωμεν και τους μη επιθυμούντας. Ας ανοίξωμεν πρώτον την θύραν εις τους θέλοντας να εισέλθωσι και κατόπιν βιάζομεν και τους μη θέλοντας⁶².

Ενδιαφέρουσα είναι και η τοποθέτηση του Σκαθίτη συγγραφέα στο ζήτημα του πολιτικού γάμου, ένα ζήτημα που απασχολούσε τους νομικούς κύκλους της εποχής του, καθότι και τότε υπήρχαν φωνές που προέτρεπαν προς την καθιέρωσή του. Οι απόψεις του Παπαδιαμάντη αποκτούν αξία και γιατί διατυπώθηκαν έναν αιώνα σχεδόν πριν από τη θέσπισή του πολιτικού γάμου με τον ν. 1250/1982. Στο διήγημα του λοιπόν «Χωρίς στεφάνι» και προκειμένου να προστατέψει την περιφρονημένη δασκάλα που έμεινε αστεφάνοτη για λόγους που η ίδια δεν τους όριζε, σημειώνει ευθαρώς και κατηγορηματικά:

Χωρίς στεφάνι! Οπόσα τοιαύτα παραδείγματα! ...

Αλλά δεν πρόκειται να κοινωνολογήσωμεν σήμερα. Ελλείπει όμως προνοίας, χριστιανικής και ηθικής, διά να είναι τουλάχιστον συνεπείς προς εαυτούς και λογικοί, οφείλουν να ψηφίσωσι τον πολιτικόν γάμον⁶³.

Χρήσιμες πληροφορίες παρέχονται από τον Παπαδιαμάντη και για άλλες προβλέψεις του νόμου σε ζητήματα που αφορούν τον γάμο. Αποκαλυπτική, ως προς τις προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν για να τελεστεί έγκυρος γάμος ανήλικου τέκνου, είναι η στιχομυθία που περιλαμβάνεται στο διήγημα «Χρήστος Μηλιώνης». Είναι το σημείο όπου ο πατέρας της ανήλικης Βάσως, την οποία απήγαγε ο Τούρκος αγάς Χαλήλ, προσέφυγε να βρει το δίκαιό του στον Τούρκο κατή (= δικαστή) της Άρτας:

–Τα δικάιά μου!... Είμαι πατέρας... και δεν μπορεί η κόρη μου ν' υπανδρευθή χωρίς την άδειά μου... ούτε Τούρκον ούτε Χριστιανόν... Η κόρη μου είναι ανήλικη...

62. «Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 323-324.

63. «Χωρίς στεφάνι», τόμ. 3, σ. 136. Βλ. και σύμφωνα σχόλια Χρ. Χεμώνα, «Ο Αλεξ. Παπαδιαμάντης και τα νομικά», περιοδικό *Δικαίωση*, 1983, σ. 13-14.

–Είναι αληθές, ηρώτησε κατά τους τύπους ο κατής, ότι ο Χαλήλ αγάς σου είχε ζητήσει την κόρη σου;...

–Και αν μου την εξήτησε, δεν είμαι κύριος;... Ημπορεί η κόρη μου να υπανδρευθή χωρίς την άδειαν μου... και χωρίς να θέλη;...

–Ο ιερός νόμος, είπε πομπωδώς ο κατής, δεν απαιτεί την συναίνεση της κόρης.

–Του πατέρα όμως... (απάντησε ο Κώστας)⁶⁴.

Αξιζει να σημειωθεί ότι στο σημερινό οικογενειακό δίκαιο η προϋπόθεση της παροχής της συναίνεσης του πατέρα για τον γάμο του ανήλικου τέκνου του έχει υποκατασταθεί από τη ρύθμιση της ΑΚ 1350 § 2, η οποία επιτρέπει τον γάμο σε πρόσωπο ανήλικο (δηλ. κάτω των 18 ετών) μετά από απόφαση του δικαστηρίου, εφόσον υπάρχει σπουδαίος λόγος για τον γάμο και αφού πρώτα ακουστούν οι μελλόνυμφοι και τα πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια του ανηλίκου⁶⁵.

Ο Παπαδιαμάντης καταπιάνεται στα διηγήματά του και με τα πραγματικά ή υποτιθέμενα κωλύματα γάμου. Στο διήγημα «Η τελευταία βαπτιστική» τον απασχολεί η ύπαρξη ή όχι κωλύματος γάμου μεταξύ δύο ετερόφυλων προσώπων που έχουν τον ίδιο ανάδοχο (γονό). Να πώς θέτει ο συγγραφέας το ζήτημα μέσα από τις έγνοιες της θείας-Σοφούλας, της γυναίκας που είχε κάθος και συνήθεια να βαπτίζει παιδιά:

Κατ' εκείνον τον χρόνον, περί τα 184... η θεία-Σοφούλα είχε φθάσει εις το τριακοστόν ένατον βαπτιστικόν. Εν μόνον τη έλειπε δια να τα κάμη σαράντα, προς ανάπausιν της συνειδήσεώς της. Εβάπτισεν αδιακρίτως άρρενα και θή-
 λεα, αλλ' εφρόντιζε να δίδη ακριβείς σημειώσεις εις τους ιερείς και πνευματι-
 κούς, δια να μη τυχόν γίνη κανέν συνοικέσιον εις το μέλλον μεταξύ δύο ετερο-
 φύλων αναδεκτών και κολασθή η ψυχή της⁶⁶.

Στο ισχύον την εποχή εκείνη γραπτό δίκαιο δεν υπήρχε ρητή πρόβλεψη για το θέμα αυτό και άρα ο γάμος δεν εκωλύετο. Ο Παπαδιαμάντης ωστόσο φαίνεται να υιοθετεί την άποψη που εναρμονίζεται με τα λαϊκά έθιμα, τις κοινωνικές αντιλήψεις και τον εκκλησιαστικό νόμο, από τον οποίο άλλωστε αρύεται τις καταβολές του ο θεσμός του αναδόχου και που καθιερώνει κώλυμα γάμου για αυτές τις περιπτώσεις⁶⁷.

64. «Χρήςτος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.

65. Παπαχρίστου, ό.π., σ. 33-34· Κοιμάντος, ό.π., σ. 49 επ.

66. «Η τελευταία βαπτιστική», τόμ. 2, σ. 90.

67. Πρβλ. Κοιμάντο, ό.π., σ. 22 και 40 επ· Χριστοφιλόπουλο, ό.π., σ. 169.

Ένα άλλο κώλυμα γάμου, το οποίο επίσης δεν προβλεπόταν από τον νόμο, ήταν το κώλυμα για τη χήρα αποθανόντος ιερέως. Στη βάση του προβληματισμού για το ζήτημα αυτό ο Παπαδιαμάντης έχει καταστρώσει την ιστορία του ομώνυμου διηγήματός του «Η χήρα παπαδιά», στο οποίο εμφανίζει τον νεαρό Χατζή-Γιάννη να ερωτεύεται την όμορφη χήρα-παπαδιά του χωριού του. Ας δούμε όμως πώς ο ίδιος ο συγγραφέας κλίνει υπέρ της άρσης του εικαζόμενου κωλύματος:

Ο Χατζή-Γιάννης ήτο μία των μελαγχροινών εκείνων και περιπαθών φύσεων, εις των ερωτύλων εκείνων νέων, ολίγινες δεν θέλουσι να ακούσωσιν άλλο τι παρά το πάθος των και μόνον. Ο νεαρός ναυτικός ούτε ήξευρεν ούτ' εφρόντισε να μάθῃ, αν επιτρέπεται ο δεύτερος γάμος εις τας χήρας των ιερέων. Εν μόνον ήξευρεν, ότι την ηγάπα και ήθελε να την νυμφευθῇ.

Είναι βέβαιον, φαίνεται, ότι εν τῷ Πηδάλῳ⁶⁸ δεν αναγράφεται κανὼν τις απαγορεύων τον δεύτερον γάμον εις τας ἐν χηρείᾳ πρεσβυτέρας. Ἀλλ' ἡ πρόληψις καὶ ἡ παράδοσις, τὰ δύο ὁμοῦ συντιθέμενα, ἰσοδυναμοῦσι τὸ κάτω κάτω με ἓναν ἀποστολικὸν ἢ συνοδικὸν κανόνα καὶ ἔπειτα ὁ λαὸς οὐδέποτε ἔλαβεν ἀνὰ χεῖρας τὸ Πηδάλιον, δια να ἰδῇ πόσον καὶ πόσους περιέχει κανόνας. Τινὲς τῶν πρεσβ. ολίγιστοι ἀνεγίνωσκον ἐνίοτε τὸ βιβλίον τοῦτο ἐν τῷ παρελθόντι. Ὁ ἐρωτικότηας ὅμως Χατζή-Γιάννης οὐδὲν ἤκουεν οὔτε ἐνόει περὶ τριαυτῆς ἀπαγορεύσεως⁶⁹.

Τὸ διήγημα αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἀτάθηκε ἀφορμὴ νὰ ἀσχοληθοῦν με τὸ υποτιθέμενο κώλυμα γάμου τῆς χήρας πρεσβυτέρας οἱ ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου, με πρῶτον τὸν αἰμὴνηστο Ἀναστάσιο Χριστοφιλόπουλο καὶ στη συνέχεια τὸν Κωνσταντῖνο Πιτσάκη⁷⁰.

Για πρώτη φορά εμφανίζεται το ενδεχόμενο να θεωρηθεῖ κωλύόμενος ο δεύτερος γάμος της συζύγου ιερέως μετά τον θάνατο εκείνου στο ερμηνευτικό των ιερών κανόνων ἔργο του Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Ο

68. Πρόκειται προφανῶς, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Χριστοφιλόπουλος (ό.π., σ. 169, υποσημ. υπ' αριθμ. 11), γιὰ τὴν ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1800 με ἐπιμέλεια τῶν μοναχῶν Ἀγαπίου Λεονάρδου καὶ Νικοδήμου, συλλογὴ τῆς ὁποίας ἡ συγχρὴ χρῆσις τὸ πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα μαρτυρεῖται καὶ στὸ διήγημα «Ὁ ἀνάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

69. «Ἡ χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 85. Ἐτσι, καὶ μετὰ ἀπὸ πιέσεις καὶ υποχωρήσεις ὁ νεαρός ἥρωας καταφέρνει νὰ κάμψῃ τὶς ἀντιρρήσεις καὶ τοὺς ἐνδοιασμοὺς τῶν γονέων τῆς κόρης καὶ τῆς ἰδίας καὶ νὰ τὴν παντρευτεῖ.

70. Κ. Πιτσάκης, «Κωλύματα γάμου στὸν Παπαδιαμάντη: πλαστὰ καὶ γνήσια», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, Φθινόπωρο 1993, σ. 37 ἐπ.

Βαλσαμών προσπαθεί να θεμελιώσει νομικά το υποτιθέμενο κώλυμα στην αντίληψη ότι η σύζυγος του ιερέως κατέστη δια του γάμου, κατά την αριογραφική διδασκαλία, «σάρξ μία» με τον ιερέα σύζυγό της και επομένως μετέχει κατά κάποιον τρόπο της ιεροσύνης του, άρα και του κωλύματος γάμου που προκύπτει από την ιεροσύνη.

Στο μεταβυζαντινό δίκαιο το φανταστικό αυτό κώλυμα γάμου πήρε μια ενδιαφέρουσα τροπή λόγω και του εξής περιεργου εθίμου που επικράτησε: Ο νέος γάμος της πρεσβυτέρας κωλυόταν, αν ο ιερέας σύζυγός της, κατά την κηδεία του, είχε ταφεί όρθιος ή ένθρονος, όπως συνηθιζόταν τότε επί κληρικών και συνέχισε να συνηθίζεται σχεδόν έως τις ημέρες μας επί αρχιερέων. Αν ο ιερέας είχε ταφεί κείμενος, όπως οι λαϊκοί, η πρεσβυτέρα ήταν ελεύθερη να συνάψει νέο γάμο. Φυσικά το δικαίωμα επιλογής του τρόπου ταφής του ιερέως ανήκε στην ίδια την πρεσβυτέρα. Έτσι προέκυψε και το δημώδες σκωπτικό δίστιχο, που θέλει την χήρα πρεσβυτέρα να απαντά, καθώς ολοφύρεται για τον νεκρό σύζυγό της, στο ερώτημα για τον τρόπο ταφής του:

—Για καλό και για κακό
θάψτετέ τον λαϊκό.

Σύμφωνα με άλλη καταγραφή, όταν ερωτήσανε οι χωριανοί την παπαδιά πως να τον βάλουν τον πετά, στο θρόνο ή «μακρία», η παπαδιά αφού συλλογίστηκε λιγάκι, λέει μοιρολογώντας: «Μακρία και δίπλα βάλτε τον/ δεν ξέρω τί με βρίσκει». Απομένει ν' απαντηθεί το ερώτημα, τι γίνεται αν η «πιστή» στο νεκρό σύζυγό της παπαδιά μεταβάλει αργότερα γνώμη και θέλει να ξαναπαντρευθεί. Ωστόσο, και γι' αυτό το πρόβλημα ο λαός έχει βρει τη λύση. Ο Κ. Πιτσάκης αναφέρεται σε σωζόμενη παράδοση, σύμφωνα με την οποία «αν η παπαδιά αλλάξει αργότερα ιδέα και πάρει την απόφαση να παντρευθεί, πρέπει να πάει στο μνήμα και να το κλωτσήσει (συμβολικά) τρεις φορές. Έτσι ο παπάς ξεθρονιάζεται και τότε μπορεί να παντρευτεί η χήρα παπαδιά του»⁷¹.

Σχετικά με τον γάμο ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη που διατυπώνει ο Παπαδιαμάντης σε ένα άλλο διήγημά του, τον «Ανάκατο», σύμφωνα με την οποία γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος έως και τον έβδομο βαθμό δεν είναι νόμιμος ή τουλάχιστον δεν πρέπει να παρέχεται η απαιτούμενη εκκλησιαστική άδεια για την τέλεσή του. Είναι αλήθεια ότι η άποψη αυτή είχε διαμορφωθεί και καθιερωθεί νομοθετικά στις βυζαντινές Νεαρές από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' ήδη από τις αρχές του δωδεκάτου αιώνα⁷². Τούτο φαίνεται να το

71. Κ. Πιτσάκης, *ό.π.*, σ. 42 επ.

72. Βλ. σχετικά και εκτενέστερα Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, σ. 166-167.

γνωρίζει ο συγγραφέας, ο οποίος μάλιστα γνώριζε και σχετικές αποφάσεις τοπικών συνόδων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Να τι γράφει λοιπόν ο Παπαδιαμάντης στο διήγημά του «Ο Ανάκατος»:

Ο Πέτρος, καθ' όλα τα φαινόμενα, ήτο φίλος του παπά, διότι ούτος, όταν ο πρώτος ήθελε να υπανδρεύση την κόρην του μ' ένα χηρευμένον, όστις ήτο άμα τρίτος θεός της νύμφης (απείχεν επτά βαθμούς εξ αίματος) και προσέτι η αποθανούσα συμβία του ήτο δευτέρα εξαδέλφη της μελλονύμφου (εξ βαθμούς εξ αγχιστείας), τότε ο ιερεύς ούτος, ως ενορίτης της οικογενείας, έδωκεν «εγγυητικόν» ότι ο γάμος δεν κωλύεται. Ο επισκοπικός επίτροπος, γελασθείς, εξέδωκεν άδειαν γάμου. Πλην ήτο απλοϊκός και δεν ήξευρε καλά αν επετρέπετο ή εκωλύετο το συνοικέσιον. Η νέα «οικονομία», την οποίαν είχε κάμει δια τοπικής Συνόδου, περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνος, ο Οικ. Πατριάρχης Σαμουήλ ο Χαντζερής, συνεχώρει τον γάμον εις τον βαθμόν τούτον· αι παλαιαί διατάξεις τον απηγόρευον⁷³.

Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει και ένα άλλο στοιχείο που αφορά τον γάμο, ότι δηλαδή η εκκλησιαστική άδεια για την τέλεση του γάμου χορηγούνταν πολλές φορές και από τον εντεταλμένο ως προς τούτο πρεσβύτερο του επισκόπου, κατόπιν «εγγυητικού» των επιμετέρων των μελλονύμφων ότι δεν συντρέχει κανένα κωλύμα γάμου⁷⁴.

δ) *Ως προς την προίκα:* Ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς, που ίσχυε στα χρόνια του Παπαδιαμάντη και εξακολούθησε να ισχύει μέχρι το 1982, είναι η προίκα⁷⁵. Ο θεσμός αυτός, ο οποίος τόσα κοινωνικά προβλήματα είχε δημιουργήσει και του οποίου πικρή εμπειρία είχε και ο ίδιος ο συγγραφέας με τις τρεις αδελφές, εκ των οποίων – ελλείψει προίκας – μόνον η μία παντρεύθηκε, δεν θα μπορούσε να μην τον απασχολήσει. Στα 1810 οι Σκιαθίτες βρίσκονταν σε απελπιστική κατάσταση, εξαιτίας των υπερβολικών απαιτήσεων των γαμπρών, γι' αυτό και εξήτησαν τη βοήθεια του Πατριάρχη Ιερεμία, ο οποίος και συνέταξε έγγραφο για τον περιορισμό της προίκας.

Ανάμεσα στα στοιχεία που κομίζει στα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης για την ύπαρξη της προίκας, αξιοσημείωτα είναι τα εξής:

Πρώτον, ότι, σύμφωνα με δεδομένο έθιμο της εποχής, η προίκα έπρεπε να περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και ένα σπίτι, στο οποίο θα μετοικούσαν οι σύζυ-

73. «Ο Ανάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

74. Την πρακτική αυτή τη συναντάμε και στο διήγημα «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 272-273.

75. Η προίκα καταργήθηκε με τον ν. 1329/1983.

γοι μετά τον γάμο⁷⁶, αλλά και ένα ποσό χρημάτων σε μετρητά, το καλούμενο «μέτρημα» και «τράχωμα»⁷⁷.

Δεύτερον, ότι, παρά την αυστηρή πρόβλεψη για απαγόρευση της απαλλοτριώσεώς της, πρόβλεψη που υπήρχε στην ιουστινιάνεια νομοθεσία⁷⁸, η προίκα ήταν δυνατόν να εκποιηθεί όταν υπήρχε συναίνεση αμφοτέρων των συζύγων και δη κυρίως του άνδρα, στον οποίο άλλωστε ανήκε η προίκα μετά τον γάμο⁷⁹ και

Τρίτον, ότι η προίκα μπορούσε να επαυξηθεί μετά τον γάμο με την ενσωμάτωση σ' αυτή και άλλων περιουσιακών στοιχείων, που συνέθεταν το λεγόμενο «πανωπροίκα»⁸⁰.

Ενδιαφέρον έχει και ο τρόπος σύστασης της προίκας. Σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο, η σύστασή της μπορούσε να γίνει είτε με άτυπη υπόσχεση είτε με προικώ συμβόλαιο⁸¹. Με τους νεότερους νόμους της Ελληνικής Πολιτείας των ετών 1836 και 1887 τα συμβόλαια αυτά έπρεπε, επί ποινή ακυρότητας, να συντάσσονται ενώπιον συμβολαιογράφου⁸². Ωστόσο στο διήγημά του «Τα ρόδιν' ακρογάλια» ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για προίκα συνιστώμενη με ιδιωτικό έγγραφο.

Ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο διατύπωσης του προικασυμφώνου χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το προαναφερθέν διήγημα:

Εις τ' όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος – εδιάβασεν εις επήκοον πάντων ο Σωτηράκης – παύδρευ' το σήμερον την δυχατέρα μου Κρατήρα με τον Στάθη, γυιον του Πετρογιάννη, και της δίνω πρώτα την ευχή μου, εγώ κ' η φαμίλια μου η μάννα της, από τα είκοσί μας νύχια, και της

76. Βλ. σχετικά στα διηγήματα «Τα βενέτικα», «Η τύχη απ' την Αμέρিকা», «Τα συχαρήρια», «Θάνατος κόρης», «Επιμηθείς εις τον βράχον», «Τρελλή βραδυά», «Ερως ήρω». Στο τελευταίο αυτό διήγημα (τόμ. 3, σ. 171 επ.) αναφέρεται ότι απόκλιση από τον ως άνω κανόνα επιτρέπεται μόνο αν οι μελλόνυμφοι δεν πρόκειται να κατοικήσουν στον τόπο από όπου είναι.

77. Βλ. στα διηγήματα «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 434.7 και «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 447.28.

78. Βλ. σχετικά Γκόφας, *ό.π.*, τ. II, σ. 108· Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, με σχετικές παραπομπές για περαιτέρω βιβλιογραφία.

79. «Τα φραγκλείκα», τόμ. 4, σ. 448.

80. «Η τύχη απ' την Αμέρিকা», τόμ. 3, σ. 345.11· «Τα μαύρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ. 478.24.

81. Γκόφας, *ό.π.*, τ. II, σ. 105.

82. Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 170. Βλ. για τη νεότερη νομοθεσία Κοιμάντο, *ό.π.*, σ. 121-122.

δίνω, δεύτερο, το καλύβι στην Κλινιά, στην κορφή της ράχης, μαζί με την αυλή του και το φούρνο και την περιοχή το χωράφι στην Κλινιά... και τ' αμπέλι... Και της δίνω εβδομήντα πέντε γίδια απ' το κοπάδι μας... και της δίνω όλα τα τίποτε (=τα μικροπράγματα) και τα εντύματα του σπιτιού (ακριβής κατάλογος φορεμάτων, σινδόνων κτλ.)· πέντε χαλκώματα, ένα ρακοκάζανο, τρία πιθάρια, δύο βαρέλια, τηγάνια..., πυροστιά..., σκαφίδα..., σήττα..., κόσκινο⁸³.

Από την περικοπή αυτή προκύπτει ότι η προίκα αναντιρρήτως αποτελούσε στα χρόνια του Παπαδιαμάντη αναπόσπαστο στοιχείο του γάμου και της κοινωνικής ζωής. Εντούτοις ο συγγραφέας, χωρίς να τάσσεται υπέρ της κατάργησής της, δεν φαίνεται να συμφωνεί πάντα με την αδιάκριτη επιβολή της ως αναγκαίου παρεπομένου του γάμου. Έτσι, στο διήγημά του «Η φόνισσα» διαπιστώνει με νόημα:

Λοιπόν όλοι αυτοί οι γονείς, όλα τα ανδρόγυνα, όλαι αι χήραι, ανάγκη πάσα και χρέος απαραίτητον να υπανδρεύσουν όλες αυτές τις κόρας – και τις πέντε, και τις εξ, και τις επτά! Και να δώσουν εις όλες προίκα. Πάσα πτωχή οικογένεια, πάσα μήτηρ χήρα, με δυο στρέμματα αγρούς, μ' ένα πενιχρόν οικίσκον, ταιλαιπωρουμένη, ξενόδολευσούσα – είτε κολλήγισα άλλων ευπορωτέρων οικογενειών εις τα κτήματα, εις τας σπυράς και τας μορέας – συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα αλίην μεταξάν – η τρεφούσα δυο ή τρεις υίους ή αμνιάδας – γινομένη κακή με όλους τους γείτονας, πληρώνουσα πρόστιμα δια μικράς ζημίας – φορολογουμένη ασπλαχνώς, τρώγουσα κριθινόν άρτον ποτισμένον με ιδρώτα αλμυρόν – ώφειλεν εξ άπαντος «ν' αποκαταστήση» όλα τα θήλεα ταύτα και να δώση πέντε, εξ ή επτά προίκας! Ω Θεέ μου!

Και οποίας προίκας, κατά τα ησιώτικα έθιμα. «Σπίτι στα Κοτρώνια, αμπέλι στην Αμμουδιά, ελιώνα στο Λεχούνι, χωράφι στο Στροφλιά». Αλλά κατά τους τελευταίους χρόνους, περί τα μέσα του αιώνος, είχε κολλήσει και άλλη ψώρα. Το «μέτρημα», εκείνο το οποίο εις Κωνσταντινούπολιν ωνομάζετο «τράχωμα», συνήθειαν την οποίαν, αν δεν απατώμαι, είχε αφορίσει η Μεγάλη Εκκλησία. Ωφειλεν έκαστος να δώση και μετρητήν προίκα. Δισχιλίας, χιλίας, πεντακοσίας, αδιάφορον. Άλλως, ας είχε τις κόρας του να τις καμαρώνη. Ας τις έβαζε στο ράφι. Ας τις έκλειε στο δουλάπι. Ας τις έστελνε στο Μουσείον⁸⁴.

ε) **Ως προς το διαζύγιο:** Το διαζύγιο, ως τρόπος λύσης του γάμου, ήταν γνωστό και νομοθετικά ρυθμισμένο ήδη από το ρωμαϊκό δίκαιο⁸⁵. Με τη βυζα-

83. «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 272. Πρβλ. και «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 424.

84. «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 433-434.

85. Γκόφας, ό.π., τ. II, σ. 112.

νική νομοθεσία, και ειδικότερα με τις Νεαρές του Ιουστινιανού 22 (του έτους 536) και 117 (του έτους 542 μ.Χ.), οι λόγοι διαζυγίου εξειδικεύτηκαν και πήραν οριστική μορφή. Με βάση τη νομοθεσία αυτή, τα διαζύγια διακρίνονταν σε διαζύγια για υπαίτιο λόγο και για ανυπαίτιο λόγο, διάκριση που είχε σημασία, διότι με τη Νεαρά του έτους 536 ορίστηκε η ακυρότητα της μονομερούς δήλωσης διαζυγίου που γινόταν χωρίς να συντρέχει ένας από τους περιοριστικά αναφερόμενους στον νόμο λόγους διαζυγίου.

Την ύπαρξη των ρυθμίσεων αυτών δεν φαίνεται να αγνοεί και ο Παπαδιαμάντης, ο οποίος στα διηγήματά του «Η νοσταλγός» και «Οι έμποροι των εθνών», αποποιείται – κατ' ακολουθίαν των προβλέψεων του νόμου και των κρατουσών αναλήψεων – το δικαίωμα διαζυγίου ενός συζύγου για λόγους ατεκνίας του άλλου συζύγου⁸⁶ και στέκεται επίσης αρνητικά και σε άλλον προβαλλόμενο λόγο διαζυγίου, ότι δηλ. η σύζυγος – όπως γράφει ο Παπαδιαμάντης – ήτο υπερμέτρως ευλαβής και διήρχετο ώρας ολοκλήρους καθ' εκάστην εν τοις ναοίς ολιγορούσα των του οίκου⁸⁷.

στ) Ως προς το τεκμήριο πατρότητας: Σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, από νομική άποψη, διηγήματα του Παπαδιαμάντη, τη «Φανή του δράκου», εκτυλίσσεται και το εξής περιστατικό:

Η Σοφούλα, λίγο καιρό μετά τον γάμο, της έμεινε έγγυος. Ο σύζυγός της, ναυτικός ών, έφυγε σε ταξίδια και καθόλο το εννάμηνο της εγκυμοσύνης της συζύγου του, πλην ενός μικρού διαστήματος το καλοκαίρι, έλειπε στο εξωτερικό...

Αλλ' η Σοφούλα έκλεισε τον ένατο μήνα από της πρώτης απομακρύνσεως του συζύγου της, κ' εγέννησε το παιδίον αυτό, τον Κώτσον, όχι ακριβώς τον ένατον μήνα, αλλά μετά εννέα μήνας και τρεις ημέρας από της αναχωρήσεως του συζύγου.

Τότε τα γραΐδια της γειτονιάς και όλου του χωριού, εμέτρησαν καλώς τους μήνας, τας εβδομάδας, τας ημέρας, ως και τας ώρας...

... και αποφάνθηκαν κατηγορηματικά ότι η Σοφούλα είχε γεννήσει 273 ημέρες από την αναχώρηση του συζύγου της και όχι, όπως θα έπρεπε, 270.

Εντεύθεν σκάνδαλον και δυσφημία... Είπαν ότι η Σοφούλα είχε φέρει στον κόσμον το παιδίον αυτό με τον μικρόν θείον της, ένα συγγενή, όστις επηγγέλετο εν μέρει τον προστάτην δια τας δύο ορφανάς. Ήτον άρα όχι μόνον μοιχαλός, αλλά και αιμομίκτρια.

86. «Η νοσταλγός», τόμ. 3, σ. 55.

87. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 162.

–Πως καταντήσαμε!... Σόμαρα – Γόμαρα! Είπε σείων την κεφαλήν εις απλοϊκός γέρων...

–Θα μας χαλάσ' ο Θεός, παιδάκι μ'! συνεπέρανε μία γραία...

Η αδερφή της Σοφούλας ήταν η μόνη που δεν πίστευε στην ενοχή της αδερφής της και απέδιδε τις παραπάνω ημέρες του τοκετού σε παραδρομή της φύσης, κάτι που και ένας γιατρός από την Αθήνα δεν δίστασε να πιθανολογήσει. Ωστόσο η υπόθεση έφτασε στα δικαστήρια, όπου τα μέρη διασταύρωσαν τα ξίφη τους για την έκδοση του διαζυγίου.

Ο συνήγορος της γυναίκος, λεπτολόγος σοφιστής, παρατήρησε τα εξής: Πρέπει λοιπόν ως κριτήριο της συζυγικής πίστωσης, εκ μέρους της γυναίκος, να ληφθώσιν αι ιδιαίτεροι περιστάσεις και συμπτώσεις, τα μειονεκτήματα τα απορρέοντα εκ του επαγγέλματος του συζύγου, και όχι ο χαρακτήρ και η ενδόμυχος πεποιθήσις και το καλώς νοούμενον συμφέρον; ...Εάν ούτως έχη, αι γυναίκες των χωρικών, γεωργών και ποιμένων, πρέπει να θεωρούνται ως πισταί, μόνον διότι δεν αποδημούν οι σύζυγοί των...⁸⁸.

Τα επιχειρήματα αυτά αντέκρουσε ο δικηγόρος του αναδίκου σημειώνοντας μεταξύ των άλλων ότι ο συλλογισμός που ακούστηκε περί της ατέλειαις της ανθρωπίνης δικαιοσύνης δεν δικαιολογεί και την κατάργησι της δικαιοσύνης απεναντίας, οπότε συλλαμβάνεται κάποιος που παρανομεί, το δίκαιο θα πρέπει να εφαρμόζεται.

Δευτερολογών ο πληρεξούσιος της εναγομένης παρατήρησε, μετά τινός λεπτού σαρκασμού, ότι, συμφώνως με τα πορίσματα της διαλεκτικής του αντιδίκου, θα ήτο ως να έδιδεν η Θέμις συνταγήν και νουθεσίαν εις τας θελούσας ν' αμαρτήσωσι και ως να έλεγεν εις αυτάς: «Κοιτάξατε καλά, εάν τυχόν επιθυμήτε να λάβητε εραστήν, να πράττητε τούτο επιδημούντος του συζύγου, και όχι εν καιρώ απουσίας τούτου». Αλλ' ο συνήγορος του ενάγοντος υπέλαβεν ότι περιττή θα ήτο τοιαύτη συνταγή, διότι η έννοια αυτής είναι αυτόδηλος, και αι θυγατέρες της Εύας δεν θα είχαν ανάγκην τοιαύτης διδασκαλίας. (Γέλωτες του ακροατηρίου)⁸⁹.

Τέλος, μετά πολλά, εδόθη το διαζύγιον...⁹⁰.

Το διήγημα αυτό ανακινεί πολλά και ενδιαφέροντα ζητήματα του οικογενειακού δικαίου. Ξεκινώντας από τη γνωστή ήδη στο ρωμαϊκό δίκαιο αρχή ότι «mater semper certa est» (αρχή που και στον Αστικό μας Κώδικα βρίσκει έκ-

88. «Η φωνή του δράκου», τόμ. 3, σ. 609.

89. Ό.π., σ. 610.

90. «Η φωνή του δράκου», τόμ. 3, σ. 610.

φραση στο άρθρο 1463 § 2) θέτει το ζήτημα της δυνατότητας προσβολής της πατρότητας ενός τέκνου, αλλά και του χρόνου για τον οποίο ισχύει το σχετικό τεκμήριο (πρβλ. τις ΑΚ 1465 επ.).

Αξιίζει να σημειωθεί ότι το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο που ίσχυε την περίοδο εκείνη περιείχε σαφείς ρυθμίσεις για αμφότερα τα εν λόγω ζητήματα (παρόμοιες με αυτές του σημερινού ΑΚ). Έτσι, προέβλεπε ότι το τέκνο που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου μπορεί να αποκηρυχθεί από τον σύζυγο και ότι η γέννησή του μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδεικνύει μοιχεία της γυναίκας, εάν ο τοκετός έλαβε χώρα μετά την 300ή ημέρα, από την οποία, εξαιτίας αποδημίας ή άλλου λόγου, κατέστη αδύνατη η σαρκική επαφή των συζύγων⁹¹. Ωστόσο ο Παπαδιαμάντης στο διήγημά του περιορίζει, όπως είδαμε, το εν λόγω χρονικό διάστημα σε 270 ημέρες, γεγονός που γεννά ερωτηματικά. Κατά μια άποψη η θέση αυτή του συγγραφέα πρέπει να αποδοθεί στην ύπαρξη ειδικής ρύθμισης του δημόδους δικαίου, την οποία προφανώς δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε· κατ' άλλην άποψη η αναφορά των 270 ημερών οφείλεται σε παραδρομή και άγνοια του συγγραφέα· διατυπώθηκε τέλος και η εικασία ότι ο συγγραφέας εθελουσίως προέβη στην επιλογή του εννεαμήνου ως πιο χαρακτηριστικού χρόνου για την κατανόηση της συλλογιστικής του ζητήματος από τον αμοιρονομικών γνώσεων αναγνώστη του διηγήματος⁹².

ζ) *Ως προς τα ζητήματα κληρονομικού δικαίου*: Το σημαντικότερο ίσως ζήτημα κληρονομικού δικαίου που φαίνεται να απασχολεί τους ήρωες σε πολλά από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, και δη κυρίως τις πεθερές των γυναικών, είναι αυτό της γέννησης παιδιού, όταν οι γυναίκες είναι άρρωστες και κινδυνεύουν να πεθάνουν στον τοκετό, προκειμένου το παιδί να προλάβει να κληρονομήσει την προίκα. Διότι σύμφωνα με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, αν ο γάμος ελύετο με τον θάνατο της γυναίκας χωρίς να υπάρχουν τέκνα, η προίκα επέστρεφε σ' αυτόν που τη συνέστησε, δηλαδή συνήθως στον πατέρα της γυναίκας. Χαρακτηριστικά είναι τα εξής δύο αποσπάσματα από τα διηγήματα «Φώτα ολόφωτα» (το πρώτο) και «Η αποδώστρα» (το δεύτερο).

Εκινδύνευε ν' αποθάνη από τους πόνους η Μαχώ, η γυναίκα του Κωνσταντή του Πλαντάρη, νεόγαμος, πρωτάρα. Η Πλανταρού, η πενθερά της, είχε καλέσει από το βράδυ της προλαβούσης ημέρας την μαμμήν τη Μπαμπαλίναν και την εμπροσθινήν (= βοηθός) της Σωσάνναν. Αι δύο γυναίκες, τεχνίτισσαι εις το είδος των, και η μήτηρ του συζύγου της κοιλοπονούσης, φιλόστοργος,

91. Βλ. σχετικά και Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, σ. 173.

92. Έτσι Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 173.

ως πάσα πενθερά ήτις δεν επιθυμεί τον θάνατον της νέμφης της, όταν αυτή είναι πρωτάρα, πριν βεβαιωθεί ότι θα επιζήση το παιδίον δια να ασφαλισθή η κληρονομία της προικός, επροσπάθουν όσον το δυνατόν να ανακουφίσουν τους πόνους της ωδινούσης⁹³.

Την κόρη της (η θεια-Μορισώ) την είχε καλοπαντρεύει, μα δεν είχε τύχη να ζήση· πέθανε στη γέννα, και το παιδί έζησε ως που να αποκτήση το δικαίωμα ο παρερισμένος του (=ο κακός πατέρας) να κληρονομήση τα προικιά, κ' ύστερα, στους πέντε μήνες, ξαναπαντρεύτηκε· αυτός ήτον ο μεγαλύτερος καημός της θεια-Μορισίνας⁹⁴.

η) **Ως προς τους τόκους και την τοκογλυφία:** Η έλλειψη (έως τις αρχές του εικοστού αιώνα) στέρεου νομικού πλαισίου για τα όρια των τόκων⁹⁵, διευκόλυνε την ελεύθερη συνομολόγηση των συμβατικών τόκων και την άνθηση της τοκογλυφίας και της αισχροκέρδειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπέρμετροι όροι τόκων επιβάλλονταν ανεξέλεγκτα από τοκογλύφους τόσο σε συμβάσεις μικροδανείων όσο και σε συμβάσεις θαλασσοδανείων, τα οποία μάλιστα εκείνη την περίοδο λέγονταν και «δάνεια της απέλπιδας». Ο κυρ-Αργυρός στο διήγημα «Ο πολιτισμός εις το χωρίον» χορηγούσε δάνεια με τόκο που έφτανε στο 80%⁹⁶. Στο διήγημα «Τα δύο τέρατα» αναφέρεται ότι ο τόκος των θαλασσοδανείων έφτανε ως το 36%⁹⁷. Στο διήγημα «Νεκρός ταξιδιώτης» βεβαιώνεται μάλιστα και περίπτωση συνομολόγησης επίρας ανατοκισμού των ήδη γεννηθέντων σε σύμβαση δανείου τόκων.

θ) **Ως προς κάποια ειδικότερα ζητήματα ιδιωτικού δικαίου:** Στο διήγημα «Τα βενέτικα» ο Παπαδιαμάντης μνημονεύει τα «βρεθίκια», δηλ. τα «εύρετρα», την αμοιβή που παρείχετο από τον απωλέσαντα στον ευρέτη του, χωρίς όμως να διευκρινίζει ούτε αν η παροχή ήταν υποχρεωτική ούτε σε ποίο ποσοστό της αξίας του απολωλότες ανερχόταν η αμοιβή αυτή.

93. «Φώτα ολόφωτα», τόμ. 3, σ. 39-40.

94. «Η αποσώστρα», τόμ. 4, σ. 52.

95. Ο πρώτος τέτοιος νόμος ήταν ο ΓΩΛΖ' της 23/25 Ιουλίου 1911 «περί συμβατικού τόκου, τοκογλυφίας και αισχροκέρδειας».

96. «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253. Βλ. οπωσδήποτε και τα διηγήματα «Ο Γάγατος και τ' άλογο», τόμ. 3, σ. 249 επ.· «Ρεμβασμός του Δεκαπενταύγουστου», τόμ. 4, σ. 90.

97. «Τα δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23, και «Νεκρός ταξιδιώτης», τόμ. 4, σ. 343.28.

IV. Επίμετρο

Κλείνοντας τη σύντομη περιήγηση στον κόσμο του ιδιωτικού δικαίου που εμφωλεύει στα διηγήματα του μεγάλου συγγραφέα, αναγνωρίζει κανείς εύκολα ότι ο Παπαδιαμάντης, χωρίς να είναι νομκός, κατάφερε με το έργο του να γίνει και αγωγιάτης της νομικής παράδοσης που έκρυβε η εποχή του. Βέβαια είναι αμφίβολο αν τούτο μπορεί να αποδοθεί σε εθελούσια επιλογή του Σκιαθίτη συγγραφέα, δεδομένης της απόστασης που πάντα διατηρούσε από τις συμβατικότητες του κόσμου τούτου.

Ο Παπαδιαμάντης έβλεπε μέσα από το δίκαιο και τους νόμους, όπως έβλεπε μέσα από τη θάλασσα, τις αγιογραφίες, τα δέντρα και τις ψυχές των ηρώων του. Όλα υποταγμένα σε μια αδιόρατη τελολογία, σε μια δυναμική δικαιοσύνη του προσώπου, που καταλύει την ατομικότητά του, για να υπάρξει μέσα από τη σχέση του με τον Θεό και τη ζωή.

Μια τέτοια προτεραιότητα βάζει ενδεχομένως τα στοιχεία ιδιωτικού δικαίου που ξεπηδούν από τα διηγήματά του σε δεύτερη μοίρα, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για τον νομικό αναγνώστη. Όμως και αυτά, όπως και η συνολική παρουσία του έργου του μεγάλου συγγραφέα, φαίνονται να υπηρετούν έναν ανώτερο στόχο. Και αυτός δεν είναι άλλος από την ίδια τη δικαιοσύνη του ανθρώπου μέσα από την πληρότητα που παρέχει η μετοχή στην αληθινή ζωή.

Το έτος 2001 αφιερώθηκε στη μνήμη του Παπαδιαμάντη, καθώς συμπληρώθηκαν 150 χρόνια από τη γέννηση (1851) και 90 χρόνια από την κοίμησή του (1911). Με την ευκαιρία αυτή ειπώθηκαν και γράφτηκαν πολλά για τη ζωή και το έργο του ταπεινού Σκιαθίτη συγγραφέα. Αλλά και ανεξάρτητα από την επέτειο αυτή, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια – θα έλεγα – καταρρακτώδης εκδοτική δραστηριότητα γύρω από τον Παπαδιαμάντη. Ολοκληρώθηκε η κριτική έκδοση των Απάντων του, έγιναν πολυάριθμες εκδόσεις έργων του, συνέδρια, συγκροτήθηκαν ανθολογίες διηγημάτων του, είδαν το φως της δημοσιότητας εκτενή δοκίμια, φιλολογικές μελέτες, διδακτορικές διατριβές, μεταφράστηκαν σε ξένες γλώσσες έργα του και επανεκδόθηκαν παλαιότερες μελέτες για το έργο του.

Γεννέται λοιπόν ευλόγως το ερώτημα, πώς εξηγείται μετά από τόσα χρόνια αυτή η ζωντανή παρουσία του Κυρ-Αλέξανδρου στα Ελληνικά Γράμματα; Πού οφείλεται το θέλγητρο που εξακολουθεί να ασκεί ο Κοσμοκαλόγερος της Σκιάθου; Ενώ η καθαρεύουσα έχει σχεδόν ξεχασθεί· ενώ σπουδαίοι συγγραφείς δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν την αμφισβήτηση και να αντέξουν στα σαρωτικά ρεύματα των νέων καιρών, ο Παπαδιαμάντης εξακολουθεί να μας συναρπάζει με τη μαγεία και την ατμόσφαιρά του. Αυτός που θα έπρεπε κανονικά να έχει ενταφιασθεί στις Ιστορίες της Λογοτεχνίας και στα παλαιοβιβλιο-

πωλεία, διαβάζεται και λατρεύεται σήμερα, στο κατώφλι της 3ης χιλιετίας, όλο και από πιο πολλούς ανθρώπους, έτσι ώστε και δικαιώνεται πλήρως ο Μαλακάσης στο τετράστιχο που του αφιέρωσε:

*Ο κάθε στοχασμός σου
ασμάτων άσμα·
στον κόσμο το δικό σου
κόσμός το κάθε πλάσμα⁹⁸.*

Ελλείπει αρμοδιότητας δεν θα τολμήσω να εξηγήσω το «θαύμα» της επιβίωσης του ταπεινού Αγίου των Γραμμάτων μας μέχρι τους καταλυτικούς καιρούς μας ούτε, βεβαίως, να αξιολογήσω την πνευματική προσφορά του⁹⁹.

Ως προς τον άνθρωπο όμως Παπαδιαμάντη, την ταπεινή βιοτή του, τον τρόπο που έζησε, πίστεψε, δημιούργησε και απήλθε του κόσμου τούτου, νομίζω ότι την καλλίτερη περιγραφή τη βρίσκουμε στο διήγημά του «Νεκρός ταξιδιώτης»¹⁰⁰, όπου ομνεί για έναν αγαθό ναυτικό που ναυάγησε και τα κύματα τον έφεραν μετά από πολλές ημέρες πνιγμένο σε μια ακρογιαλιά του αγαπημένου νησιού του, στους πρόποδες ενός λόφου, στην κορυφή του οποίου στέκεται το εκκλησάκι της Παναγίας με το Κοιμητήρι. Θα σας διαβάσω ένα μικρό απόσπασμα, με το οποίο θα τελειώσω το παρόν πόνημα:

Ήταν καλής ψυχής άνθρωπος, ο συγχωρεμένος ο Κώστας του Σταματάκη. Φαίνεται, είχε τάξει εις την Παναγία την Κ' νιοστριώτισσα να τον αξιώση να ταφή εις το χώμα της μικράς νήσου του – εκεί επάνω εις τον θαλασσόπληκτον βράχον, όπου τα κύματα φαίνονται να τραγουδούν μυστηριώδες νανούρισμα εις τους νεκρούς. Κ' η Παναγία η Κ' νιοστριώτισσα του παρεχώρησε το ταπεινόν αίτημα, αφού από την στιγμήν που έπλευσε ναναγός εις το κύμα και απέδωκε την απλοϊκήν ψυχήν του πελαγωμένος εις την πάλιν με τον Χάρον τον θαλάσσιον, δεν έπαυσε να αντικρύζη τον έρημον ναύσκον της, πέραν εις το δυτικόν πλάγι του χαριτωμένου νησιού. Εκεί λοιπόν αγνάντευε, κι εκεί ήτο προσκολλημένος ο πόθος του, μέχρι της τελευταίας στιγμής του ... Επήγε κατ' ευθείαν προς τον θαλάσσιον λόφον του Κοιμητηρίου εις τα δυτικά της πολίχνης, και προσωρμίσθη εις την μικράν ακτήν, κ' εκεί έμεινε. Η ζωή του αθόρυβος, ταπεινή και μετριόφρων. Εις τον θάνατόν του δεν ήθελε να δώση κόπον εις τους ανθρώπους. Προς τί να

98. Βλ. περιοδικό *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη, Χριστούγεννα 1941, σ. 73.

99. Γι' αυτά παραπέμπω αντί πολλών στο έργο *Φώτα ολόφωτα*, ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, έκδοση ΕΛΙΑ, Αθήνα 2001.

100. Τόμ. 4, σ. 341-348.

τον κουβαλούν εις οικίαν, εις εκκλησίαν, και να τον πομπεύουν δια της αγοράς; ... Ήρκει να ευρεθούν δύο Χριστιανοί να τον ανεβάσουν ολίγα βήματα παραπάνω, ήρκει να σκάψουν δύο-τρεις σπιθαμαίς εις το χώμα να τον καλύψουν και θα εύρισκον το έλεος εις την ψυχήν των. Αν ο παπα-Στόμος ή ο παπα-Γληγόρης ή και ο πάτερ Ιωακείμ ακόμη, ο μοναχός ο περιπλανώμενος, ήρχετο να είπη το «Μετά πνευμάτων δικαίων» καλώς θα είχαν άλλως ο Θεός τα ήξερε.

SUMMARY

APOSTOLOS S. GEORGIADIS, Prof., Academician
Civil Law in the Tales of Alexandros Papadiamantis

Papadiamantis does not deal particularly with questions of law in his tales; he frequently coincidentally gives us information about the legal tradition of the period in which he wrote. The present investigation of legal elements in Papadiamantis' work deals with the use of terminology, references to particular legal sources and with descriptions, all of which indicate a clear knowledge of the legal foundations of the time. The article then deals with a number of particular questions of civil law, as they arise from various extracts from the work of Papadiamantis.